

УДК 159.96:343.9(477)

ЛЕОНОВ Б.Д., доктор юридичних наук, старший науковий співробітник,
провідний науковий співробітник Національної академії СБУ,
ВАСИЛИШИН В.О., голова Броварського міськрайонного суду Київської області, суддя
ПИРИГ С.В., старший викладач Національної академії СБУ

ЖЕРТВИ ТЕРОРИЗМУ: ВІКТИМОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ

Анотація. У статті висвітлюється психологічний аспект жертв тероризму.

Ключові слова: тероризм, жертви тероризму, віктимологія, віктимність.

Аннотация. В статье освещается виктимологический аспект жертв терроризма.

Ключевые слова: терроризм, жертвы терроризма, виктимология, виктимность.

Summary. The article highlights victimologic aspect of the victims of terrorism.

Keywords: terrorism, victims of terrorism, victimology, victimization.

Постановка проблеми. Останні роки у спеціальній літературі багато уваги приділяється вивченню особи терориста. Це, безперечно, важливо, однак не можна забувати і про друге, не менш важливе завдання – максимальний захист потерпілої сторони – жертв тероризму. Це завдання має комплексний і міжгалузевий характер. Незважаючи на те, що сьогодні науковці мають інформацію про особу злочинця та його поведінку, існує потреба в інформації про тих осіб, хто стає жертвами злочинних посягань. Знання особливостей таких осіб, аналіз їхньої поведінки, узагальнення даних, спільно з вивченням особи злочинця може допомогти у визначенні профілактичних заходів, виокремити групи людей, що найбільш часто піддаються тому або іншому небезпечному посягання. Останні події на сході України актуалізують дослідження жертв тероризму.

Аналіз останніх досліджень. Теоретичні і практичні дослідження жертв тероризму останніми роками значно активізувалися. Серед провідних фахівців, наукові праці яких стали теоретичною основою дослідження жертв тероризму, слід виділити Ю.М. Антоняна, В.Ф. Антипенка, В.О. Глушкова, А.П. Закалюка, В.П. Ємельянова, І.І. Карпеця, М.П. Кирєєва, В.В. Крутова, В.А. Ліпкана, Д.В. Ольшанського, Л.В. Франка, В.І. Полубинського, Д.В. Ривмана, В.О. Тулякова.

Незважаючи на велику кількість праць юристів, психологів, соціологів, публікацій журналістів з питань тероризму, ця проблема, на жаль далека від свого практичного вирішення. Існує багато прогалин, які ще не досліджені, зокрема, кримінологами та психологами.

Метою статті є висвітлення окремих віктимологічних та психологічних аспектів жертв тероризму.

Виклад основного матеріалу. Здатність особи стати потерпілою злочину отримала у кримінології назву віктимність. Поняття віктимізації являє собою своєрідну характеристику віктимності, що об'єктивно існує і може бути вимірюваною кількістю випадків заподіяння шкоди жертвам злочинів, а також сукупністю кількісних і якісних характеристик потерпілих від злочинів [1, с. 15].

У Декларації основних принципів правосуддя для жертв злочинів і зловживання владою від 29 листопада 1985 р. зазначено, що під “жертвами” слід розуміти осіб, яким індивідуально або колективно була завдана шкода, в тому числі тілесні ушкодження чи моральна шкода, емоційні страждання, матеріальна шкода або суттєве обмеження їх основних

прав у результаті дії чи бездіяльності, що порушує чинні національні кримінальні закони держав-членів, включаючи закони, які забороняють злочинне зловживання владою [2]. Термін “жертва” в певних випадках включає близьких родичів або утриманців безпосередніх жертв, а також осіб, яким була завдана шкода при намаганні надати допомогу жертвам, які перебувають у небезпечному становищі, або запобігти віктимізації.

В основу віктимології покладена думка про те, що поряд з вивченням злочинності має бути вивчено на тому ж рівні два питання: 1) жертва як можливий чинник, що впливає на хід подій у вчиненні злочину; 2) жертви як певної сукупності внаслідок спричинення злочином шкоди. Ці два аспекти поняття “жертви” отримали втілення в двох найбільш важливих специфічних для віктимології поняттях – у термінах “віктимність” (розуміється як підвищена вірогідність з огляду на суб’єктивні й об’єктивні чинники стати мішенню злочинних посягань); “віктимізація” (описує процес перетворення потенційної жертви в реальну, його кінцевий результат).

На думку професора В.О. Тулякова, основна ідея загальної теорії віктимології полягає в побудові системної моделі взаємодії “негативне соціальне явище – жертва”, що описує і визначає шляхи нормалізації негативних соціальних, психологічних і моральних впливів на людину (соціальну спільність) з боку природного середовища, особистого побутового і робітничого середовища, соціального середовища, а також кризового внутрішнього середовища самої людини (соціальної спільності) з метою їхньої корекції і нейтралізації, підвищення адаптивних здібностей людини, соціальної групи, організації [1, с. 9]. Нова концептуальна ідея цього вченого полягає у тому, що діада “злочинність – кримінальна віктимність” являє собою самоорганізовану надсистему, в якій зазначені відкриті гомеостатичні системи, обмінюються одна з одною речовиною, інформацією та енергією на речовинному, енергетичному і інформативно-регулятивному рівнях. Тому і віктимність, і злочинна поведінка особистості породжуються антагонізмом між рівнями визнання (соціальний аспект), можливостей (психічний аспект) і домагань (моральний, духовний аспект), і на масовому рівні відображують різні прояви існування девіантності як соціальної форми [1, с. 8].

У віктимології виділяються і предметно аналізуються: а) віктимні розлади потреб (порушення потреби в забезпеченні безпеки – гіпервіктимність і гіповіктимність та перешкоди в реалізації потреби в забезпеченні безпеки); б) віктимні комплекси (комплекс жертви-малюка); в) партнерські проблеми; г) патологічна пристрасть до пригод; д) страхи і фобії (синдром провокаційності оточення, віктимні стани страху, віктимні фобії, гострі стани страху, культурні стани страху перед злочинністю (синдром субкультури), навколосонні віктимні ілюзії); е) порушення норм безпечної поведінки (комплекс неповноцінності, дисфункції організму, соціогенні дисфункції, синдром уявної й удаваної жертви); ж) нетипові віктимні відхилення (німфоманія, інцест, проституція, алкоголізм, наркоманія); з) віктимні тенденції (соціогенні комплекси у децидивних і евентуальних жертв); є) віктимні девіації (мазохізм, вуайеризм, садизм).

До кінця двадцятого століття більшість населення на пострадянському просторі не сприймало серйозно проблему тероризму та боротьбу з ним. Побутувала думка, що тероризм існує десь далеко, а тому не являє реальну загрозу. Розширення географії тероризму спростувало цю думку. Терористичні акти, вчинені останнім часом у світі, свідчать про те, що тероризм не становить проблеми для окремої держави. Цілі терористів не обмежені певною територією, певними об’єктами, оскільки терористичні акти відбуваються в різних містах, регіонах світу. Зрозуміло, що реалізація задумів терористів істотно обмежується їх можливостями, а тому часто-густо об’єктами

злочинних посягань стають об’єкти, які, по-перше, найменш захищені в терористичному плані, а, по-друге, територіально ближче до місць дислокації терористів.

Аналіз зарубіжних видань із розглядуваної проблеми свідчить про те, що жертви тероризму, як правило, обираються за символічними чинниками. Потерпілі, особливо, якщо йдеться про значну кількість людей, для терористів не мають особливого значення, у зв’язку з чим не персоніфікуються як особистості. Цілі терористичної діяльності досягаються, як правило, шляхом психологічного впливу на осіб, що не є безпосередніми жертвами тероризму. Коло жертв терористичної діяльності досить широке. До них можуть належати окрема людина, дві чи більше особи, представники інших держав, громадські об’єднання, державні органи, суспільство в цілому. Це можуть бути як фізичні особи, так і юридичні – підприємства, установи чи організації.

Однією з найбільш небезпечних реалій сучасного тероризму є бажання терористів спричинити масову загибель людей шляхом використання небезпечних для здоров’я властивостей об’єктів промисловості, транспорту, зв’язку, ядерного, паливно-енергетичного та продовольчого комплексів, об’єктів масового використання та життєзабезпечення у великих містах та населених пунктах.

Зміни сучасного світоустрою, кризові явища, сформовані внаслідок істотних деформацій в економічному і політичному розвитку міжнародного співтовариства в загальнопланетарному масштабі супроводжуються структурною зміною транснаціональної організованої злочинності і темпів її зростання, збільшенням стихійної віктимізації, зменшенням почуття безпеки і залежності в процесі глобалізації. Цілком природно, що зазначені зміни спричиняють зростання страху перед тероризмом і суспільних прагнень до підвищення власної безпеки, захищеності націй, громади, індивіда від будь-яких видів терористичних посягань.

Небезпека тероризму пов’язана не з числом його жертв – загальна кількість потерпілих від тероризму є значно меншою, ніж кількість загально-кримінальних вбивств. Тим не менш тероризм можна порівняти з ядерною та радіаційною загрозою, оскільки терористи, по-перше, можуть використовувати ядерну зброю та інші компоненти зброї масового ураження, спричиняють шкоду довкіллю, по-друге, створюють страх у людей, по-третє, масштаби тероризму виходять за межі національних кордонів, по-четверте, небезпека тероризму полягає у погіршенні політичної та економічної ситуації в країні чи регіоні для досягнення злочинних цілей та демонстрації сили вузької групи осіб [3, с. 18].

Збільшення жертв тероризму, втягнення в терористичну діяльність значної кількості людей, використання злочинцями жорстоких та нелюдських способів застосування насильства вимагають підвищення ефективності заходів запобігання тероризму з урахуванням характеристики потерпілих від терористичних актів.

Спробуємо виділити вектори взаємодії віктимності і тероризму на різних рівнях соціального узагальнення, серед яких можна виділити – макрорівень (суспільство у цілому), рівень малих груп, а також індивідуальний рівень.

Віктимологія на макросоціальному рівні передбачає специфічний підхід до вивчення проблеми тероризму, розглядаючи соціальну систему як жертву. На цьому рівні віктимологія покликана вирішувати коло питань: 1) суспільство та його ставлення до тероризму; поведінка товариств, які постраждали від тероризму; 2) їх роль у генезисі тероризму, шляхи і способи згладжування шкоди, завданої тероризмом.

На макрорівні (суспільство у цілому) криміногенне значення віктимності слід розглядати в контексті особливостей впливу суспільно небезпечних проявів тероризму як масової форми девіантної поведінки, та її зворотного впливу на формування кількості вчинених терористичних злочинів.

За допомогою опису прямих і непрямих витрат суспільства на ліквідацію негативних наслідків терористичної діяльності можна визначити характер взаємозв'язків “тероризм – віктимність” (поводження з жертвами злочинів, обчислення витрат, компенсація заподіяної шкоди).

Вважаємо, що є підстави відзначити масову віктимізацію населення через страх, а також недооцінення кримінологічних засобів запобігання тероризму та його злочинним проявам. Проаналізовані дані окремим дослідникам дають підставу для висновку, що важко віднайти кореляцію між ступенем загрози з боку тероризму та суспільною тривогою, яку він породжує [4, с. 274].

Дійсно, загрозу часто перебільшують. Водночас, віртуальний страх можна визначити як вражаючий чинник інтелектуальної чи інформаційної зброї, причому зброї масового ураження, спрямованої на суспільну безпеку. Ступінь його ефективності визначається ступенем адекватності відображуваної інформації про погрозу. Адекватність, у свою чергу, залежить від якості каналу передачі інформації [5, с. 165]. Вигляд нещасних, безвинних жертв, що загинули або покалічені, викликає у людей почуття небезпеки. Поглибленню відчуття небезпеки сприяють телевізійні репортажі про насильство та нагнітання теми в засобах масової інформації [4, с. 305]. При цьому людина боїться не тільки смерті, але й нестабільності у суспільстві, соціальних катаклізмів, епідемій тощо. Цим біологічним та соціально-біологічним намаганням людина підкорюється мимовільно та підсвідомо. Відповідно, цілеспрямоване та вмале використання відчуття страху дозволяє керувати великими масами людей, скеровуючи їх енергію в потрібному для маніпуляторів руслі чи паралізуючи її [6, с. 141-183].

Масова психологія жертв тероризму включає страх, який викликає апатію, паніку, яка іноді змінюється на стихійну агресію. За результатами дослідження Д. Ольшанського, відносна масова психологія жертв тероризму складається з п'яти складових: 1) страх чи жах, що викликає паніку чи апатію, яка може змінюватися на агресію; 2) поведінка чоловіків та жінок як жертви тероризму є різною; 3) відмінності у їх поведінці зумовлені рівнем освіти, розвитком інтелекту чи рівнем добробуту; 4) після терористичного акту у його жертв та свідків зберігається психопатологічна симптоматика у вигляді страху, різного роду фобій чи кошмарів. Сам автор окремі з наведених факторів вважає за доцільне називати “рисами віктимності” [7, с. 107-108].

Міжнародний досвід вказує на те, що опинившись у несподіваній ситуації зі смертями та руйнаціями, будь-яка нація світу – незалежно від масштабу заподіяної шкоди – іноді зазнає колективного стресу з відповідним посттравматичним синдромом [5, с. 305]. Як свідчать спеціальні дослідження, терористичні акти сприймаються більшістю опитуваних як неочікувані події, жахливого або травмуючого характеру [8, с. 78-86].

Серед чинників, що вплинули на рівень “травмованості” опитуваних від терористичного акту, виділяються: 1) неочікуваність події теракту; 2) кількість жертв теракту; 3) ступінь жорстокості поведінки терористів як до вчинення теракту, так і під час вчинення теракту; 4) ступінь соціальної та фізичної незахищеності жертв теракту; 5) несподіваність у виборі жертв й інших об'єктів теракту; 6) характер висвітлення інформації про подію теракту та його наслідки 7) ідентифікація себе (чи близьких родичів) з жертвами теракту; 8) відповідність вимог терористів, мотивів їх поведінки соціальним нормам людини, що сприймають інформацію про теракт [8, с. 78-86].

Вважається, що проблема посттравматичних стресових розладів без вивчення особистості жертв тероризму є малодослідженою, оскільки кожен індивід володіє особливим набором характеристик. “Сплав” наслідувально-конституційних особистісних особливостей і зовнішніх впливів складає основу, на якій формуються гострі психологічні

переживання, які, у свою чергу, трансформуються у психічні розлади. І.В. Боев сформував концепцію аномальної особистості, виділивши ймовірний діапазон між психологічною нормою і різним ступенем виразу патологічних психічних конституцій (діапазон психопатій). За цією концепцією потрібні інтенсивні патогенні зусилля для того, щоб досягти прориву індивідуального бар'єра психічної та психологічної адаптації. За результатами дослідження встановлено, що для жертв тероризму характерне зростання конституціональної та ситуативної тривоги, яка поєднується з генералізацією вегетативних розладів. Суб'єкти загальної популяції, які пережили хронічний соціально-інформаційний стрес, що мав прояв у виді сформованих невротичних розладів, відрізняються від осіб з умовною психологічною та психічною нормою зростанням афективних порушень – субдепресії, тривожність, фобічні розлади [9, с. 87-88].

В контексті нашого дослідження вважаємо, що за допомогою аналізу безпосередньо пов'язаного зі станом віктимності віртуального страху населення перед тероризмом і його впливу на найбільш уразливих, чутливих осіб, їх реакції, опосередковувані ними відчуття соціальної безпеки, можна визначити стан кримінально-правової політики в суспільстві. За результатами такого аналізу можна визначити чинники, що впливають на вибір об'єктів терористичних посягань, державну політику запобігання тероризму, та умови, за яких вона могла б стати більш ефективною.

Не менш важливим є чинник масовості, дія якого проявляється в тому, що об'єктами терористичних посягань стають місця масового скупчення людей (стадіони, школи, магазини, лікарні тощо). Щоправда, це не завжди спричиняє очікуваний жахливий ефект. Терористи, як справедливо зазначає В.Ф. Антипенко, намагаються впливати на владу через спричинення невинних жертв у доступному середовищі (мирне населення) [10, с. 712]. А.І. Долгова відзначає, що жертви терористів виступають як заручники прийняття потрібних терористам рішень [11, с. 6]. Велика аудиторія, широкий розголос, максимальний резонанс для терористів є інколи важливішим, аніж убивство лідера держави чи взагалі наявність людських жертв.

У зв'язку з цим слід відзначити, що жертви (потерпілі) від терактів не збігаються, як правило, з тими, на кого мають намір вплинути терористи, оскільки потенційні “клієнти” тероризму, як правило, перебувають за межами мішеней, які терористи фізично зачіпають.

З цього приводу В.О. Брагін справедливо констатує, що з плином часу адреса терористичних актів набуває більш безособистісного характеру, що може свідчити про підвищену агресивність сучасних терористів та дестабілізуючий, жахливий характер сучасного тероризму [12, с. 14]. Терористичний акт вражає і впливає завдяки відсутності будь-якого логічного зв'язку терориста з жертвами терору, їх повна непричетність до події теракту, що викликає страх [13, с. 105]. На думку С.У. Дікаєва, специфіка розглядуваного злочину полягає в тому, що жертва, якщо вона є, майже ніколи не виступає як конкретна особа з конкретним прізвищем, ім'ям, місцем і родом занять і т.п., або як щось, що уособлює певну сферу, культуру або систему відносин. Як би ми не заглиблювалися в історію взаємовідносин терористів та їх безпосередніх жертв, нічого нового це не принесе: терористи, як правило, не знайомі зі своїми жертвами, і останні ні в чому не винні перед терористами [10, с. 357]. Відсутність можливості конкретизувати жертви цих злочинів означає, що вони однаково небезпечні для кожного індивідуально не визначеного члена суспільства, а звідси, і для всього суспільства в цілому [14, с. 357].

Різне зростання жертв тероризму за рахунок “випадкових” осіб свідчить про те, що тероризм набув якості інструмента масового насильства і залякування. Це пов'язано з появою в арсеналі терористів засобів великої потужності, що не вимагають

безпосереднього контакту терористів з об'єктами посягання, збільшенням числа терористів-смертників, а також наявність установки на підвищений вплив актів терористів на політичних супротивників та громадську думку [14, с. 171-172].

На рівні малих етнічних та релігійних соціальних груп на криміногенне значення віктимності впливає сукупність психологічних та соціально-психологічних явищ (соціальний досвід, норми, установки, звичаї, традиції, вірування) і процесів, що підвищують небезпеку віктимності окремих етнічних та релігійних груп, роблять їх більш уразливими, а також посилюють ризик стати жертвами тероризму.

Вкрай важливим є визначення в межах груп, що диференціюються за національними, релігійними, расовими, соціально-рольовими і соціально-демографічними критеріями суб'єктів, що володіють підвищеною віктимністю сфері тероризму і тим самим “притягують” саме його злочинні прояви.

З цього приводу заслуговує на увагу типологія жертв тероризму, яка запропонована Т. Макаровою. В основу її типології покладено такі критерії: 1) ступінь взаємодії між злочинцем і жертвою; 2) роль жертви у вчиненому злочині. За першим з названих критеріїв виділяються: а) прямі чи безпосередні жертви, яким заподіяно фізичну, матеріальну чи моральну шкоду, або порушено їх конституційні права і свободи; б) побічні або опосередковані жертви – фізичні особи (близькі родичі жертв) чи міжнародні інститути, держава (групи держав), політичні партії, громадські об'єднання, населення у цілому. Залежно від ролі жертви у вчиненні злочину виділяються групи жертв з: 1) нейтральною поведінкою; 2) позитивною (співчуваючою) поведінкою; 3) неправомірною (провокаційною) поведінкою; 4) правомірною поведінкою (виконання службового обов'язку) [15, с. 213-226].

Аналіз криміногенного впливу віктимності на індивідуальному рівні (мікрорівні) включає вивчення впливу минулого віктимного досвіду і ролі у формуванні негативних особистісних якостей на процес соціального становлення особистості злочинця, а також на процес здійснення злочину [1, с. 15].

Вельми цікавими є результати дослідження, які отримані М.В. Рибачуком. Він, зокрема, дійшов обґрунтованого висновку, що безпосередньою жертвою терористичної діяльності може стати практично будь-яка людина за умови збігу несприятливих обставин [16, с. 10].

Зауважимо, що висвітлення проблем жертв тероризму є питанням дуже делікатним і складним, оскільки, з одного боку, не можна забувати про жертви та вчинені стосовно них злочини, з іншого, – фотографії з натуралістичним описом спричинених терактом страждань можуть викликати в його жертв тяжкі спогади, що змусить їх знову пережити ці страждання. Не слід також забувати, що висвітлення жахливих наслідків терактів через засоби масової інформації значною мірою підвищує ефект страху, чого власне й намагаються досягти терористи. Таким чином, можна говорити про те, що здатність стати жертвою тероризму залежить від комплексу інформаційних впливів.

Висновки.

Викладене дозволяє дійти висновку, що жертви тероризму, як правило, обираються за символічними чинниками. Потерпілі, особливо якщо йдеться про значну кількість людей, для терористів не мають особливо значення, у зв'язку з чим не персоніфікуються як особистості. Цілі терористичної діяльності досягаються, як правило, шляхом психологічного впливу на осіб, які не є безпосередніми жертвами тероризму. При цьому коло жертв терористичної діяльності досить широке. До них можуть належати окрема людина, дві чи більше особи, представники інших держав, громадські об'єднання, державні органи, держава, суспільство в цілому. В більшості випадків дії потерпілих ніяк не

впливають на мотив і здійснення злочинного прояву тероризму. Водночас, віктимогенні фактори і утворювана ними віктимність окремих груп є первинними об'єктами віктимологічної профілактики тероризму. Встановлення основних векторів “взаємодії” системи “терорист – жертва” в сучасних умовах на макрорівні (суспільство в цілому), рівні малих соціальних груп та індивідуальному рівні дозволяє з'ясувати кримінологічне значення віктимності, її роль у механізмі злочинної поведінки, а також місце і роль страху перед тероризмом, теоретично обґрунтувати напрямки діяльності, що підвищують ефективність запобігання тероризму.

Використана література

1. Туляков В.О. Вчення про жертву злочину : соціально-правові основи : автореф. дис. на здобуття наук ступеня д-ра юрид. наук : 12.00.08 / В.О. Туляков ; Одес. нац. юрид. акад. – О., 2001. – 32 с.
2. Декларация основных принципов правосудия для жертв преступлений и злоупотребления властью от 29 ноября 1985 г. – Режим доступа : [//www.un.org/ru/documents/decl_conv/declarations/power.shtml](http://www.un.org/ru/documents/decl_conv/declarations/power.shtml)
3. Антонян Ю.М. Терроризм. Криминологическое и уголовно-правовое исследование / Ю.М. Антонян. – М. : Изд-во Щит, 2001. – 306 с.
4. Гупта Д.К. Тероризм та політичне насильство : як їх розуміти / Д.К. Гупта. – К. : Вид-во Соломії Павличко “Основи”, 2010. – 397 с.
5. Рижов І.М. Віртуальний страх як криминологічна ознака тероризму // Збірник наукових праць Нац. акад. СБУ. – 2012. – № 41. – С. 161-165.
6. Кара-Мурза С.Г. Краткий курс манипуляции сознанием. – (Серия “Тропы практического разума”) / С. Г. Кара-Мурза. – М. : Алгоритм, 2002. – 288 с.
7. Ольшанский Д. Психология терроризма / Д. Ольшанский. – СПб. : Питер. 2002. – 288 с.
8. Ильясов Ф. Н. Терроризм – от социальных оснований до поведения жертв // Социс. – 2007. – № 6. – С. 78-86.
9. Боев И.В. Жертвы терроризма (психология, психопатология и терапия) / И.В. Боев. – Ставрополь : Изд. СГМА, 2003. – 89 с.
10. Антипенко В.Ф. Борьба с современным терроризмом : международно-правовые подходы / В.Ф. Антипенко. – К. : “Юнона-М”, 2002. – 723 с.
11. Долгова А.И. Организованная преступность, терроризм и коррупция : тенденции и совершенствование борьбы с ними / А.И. Долгова. – (Организованная преступность, терроризм, коррупция в их проявлениях и борьба с ним). – М. : Российская криминологическая ассоциация, 2005. – С. 3-25.
12. Брагин В.А. Мотивы совершения террористического акта и способы самооправдания современного террориста : автореф. дис. на соискание учен. степени канд. психол. наук : 19.00.05 / В.А. Брагин ; Моск. гос. ун-т им. М.В.Ломоносова. – М., 2001. – 24 с.
13. Капітоненко М.Г. Міжнародні конфлікти : навчальний посібник / М.Г. Капітоненко. – К. : “Либідь”, 2009. – 352 с.
14. Дикаев С.У. Террор, терроризм и преступления террористического характера (криминологическое и уголовно-правовое исследование) : монография / С.У. Дикаев. – С-Пб. : Изд-во Р. Асланова “Юридический центр Пресс”, 2006. – 464 с.
15. Макарова Т.В. Типология жертв терроризма // ВВ: Вопросы права и политики. – 2013. – № 8. – С. 213-226.
16. Рибачук М.В. Запобігання тероризму органами внутрішніх справ України : авторефер. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : 12.00.08 / М.В. Рибачук ; Нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 2010. – 19 с.